

# Kunsten at spørge ret!

En gennemgang af de nærmere omstændigheder vedrørende påbegyndelsen af de danske amtsbeskrivelser omkring 1820

*Af Finn Stendal Pedersen*

De danske amtsbeskrivelser, som blev udgivet i nitten bind i perioden 1826–1844 på Det kgl. danske Landhusholdnings-selskabs foranledning, og som alle er bygget over den samme læst af 28 spørgsmål, er en stadig mere og mere værdsat kilde til beskrivelsen af landbruget og kulturlandskabet i Danmark i tiden omkring 1825–1840. Deres væsentligste betydning er dog at finde deri, at de første amtsbeskrivelser fra perioden 1826 til 1835 endnu skildrer det gamle og stagnerende bondebrug, mens bindene efter 1835 i stadig større grad begynder at vise, hvorledes man nu endelig var ved at opnå den fulde driftsmæssige fordel af de store landboreformer sidst i 1700-tallet.

De bliver derved et højst tiltrængt memento om, at udviklingen i dansk landbrug ikke skete helt så pludseligt og overvældende, som vi i jubilæumsåret for stavnsbåndsløsningen nok har været for tilbøjelige til at tro. Af beskrivelserne fremgår det, at den betydeligste faktor for forandringerne indenfor landbruget, nemlig udskiftningen af landsbyfællesskabet, endnu ikke omkring 1835 havde resulteret i hegn, markfred og driftsomlægninger til vekselbrug for ret mange af de danske bondebrug. Det fremgår endvidere, at teknologiske nyvindinger som svingploven, der blev præsenteret i Danmark

---

*Finn Stendal Pedersen*, f. 1943. Lektor ved Odense Universitet. Har bl.a. skrevet: *Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby. 1983. Fjelstedgården. Fjelstedgården i Den fynske Landsby under driftsfællesskab og efter udskiftning 1680–1900. 1985. Fynsk Landbrugs Vilkår 1682. Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel. 1985. (disp.).*

af Landhusholdningsselskabet i 1770, og ekstirpatoren endnu ikke havde vundet almindelig udbredelse. Det fremgår, hvorledes mergling og dræning endnu ikke var almindelig, og det fremgår, at staldfodring og systematisk forbedring af kvægracerne endnu ikke havde vundet indpas på gårdbrugene i 1835. Listen kunne forlænges betydeligt, og af amtsbeskrivelserne bliver man således i høj grad mindet om, at overgangen fra at være bønder i det gamle, stagnerende, selvforsynende bondesamfund indenfor godsstrukturens rammer til at blive selvejende, markedsorienterede og kapitalforrentende producenter af landbrugsvarer ikke var så hurtig og givet en sag, som vi ofte forestiller os i feststemte øjeblikke. Amtsbeskrivelserne indtager da også deres velfortjente plads i historieskrivningen, når det danske samfund omkring 1830 skal beskrives.<sup>1</sup> Imidlertid bygger beskrivelsen af, hvorledes de blev påbegyndt og gennemført udelukkende på Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs egen officielle fremstilling fra 1844<sup>2</sup>, og da nogle af de bevarede sagsakter fra Landhusholdningsselskabets arkiv kan medvirke til at udbygge og nuancere den officielle fremstilling af begivenhedsforløbet, skal en fornyet gennemgang af amtsbeskrivelsernes problemfyldte tilblivelse foretages i det følgende. Det viser sig nemlig, at det ikke var så ligetil en sag at begynde at stille spørgsmål og at indhente oplysninger i enevældens Danmark.

## Landbrugsstatistik før 1820

Selvom amtsbeskrivelserne altså i dag er en værdifuld historisk kilde, var det selvfølgelig ikke hovedsigtet med dem, da de blev skrevet. Hovedsigtet var helt enkelt at skaffe den danske regering og dens embedsmænd en pålidelig beskrivelse af det danske landbrugserhvervs situation i 1820, således at man kunne vurdere, om det var nødvendigt med indgreb og støtte overfor erhvervet. Man vidste ganske enkelt ikke, hvorledes det stod til indenfor landbruget, eller hvordan landboreformerne havde virket på længere sigt.

I forbindelse med reformerne i slutningen af 1700-tallet og i forbindelse med udbygningen af administrationen<sup>3</sup> og den merkantilistiske ideologi om den centrale statsmagts pligt til at gribe ind og styre udviklingen<sup>4</sup> var der ganske vist sket en

række initiativer til at fremskaffe de dertil nødvendige statistiske oplysninger. Uden at det er muligt at give en fuldstændig gennemgang af forsøgene på at skabe de nødvendige statistikker i slutningen af 1700-tallet, kan det nævnes, at begyndelsen blev gjort med forsøgene på at skabe en brugbar statistik over befolkningsudviklingen gennem årlige indberetninger fra 1735 af de enkelte stifters årlige antal af fødte og døde samt ved gennemførelse af folketællingerne 1769, 1787 og 1801.<sup>5</sup>

Herudover havde man oversigter over priserne i de enkelte stifter år for år for korn, kød og smør, de såkaldte kapitelstakster, helt tilbage fra 1660<sup>6</sup>, og i 1770 var dette blevet fulgt op af årlige indberetninger om kornhøstens udfald samt om forholdet mellem de forskellige typer af udsæd.<sup>7</sup>

## Indberetninger om høsten

Ifølge de meget løse direktiver i cirkulærerne skulle amtmændene indberette om, hvor meget høsten var i forhold til sidste års høst, hvor store forrådene af gammelt korn var samt endelig, hvad det indeværende års høst beløb sig til i tønder for henholdsvis rug, byg, havre, boghvede og ærter. Nøjagtigheden af svarene varierede meget, alt efter amtmændenes indsats og de rådspurtes vilje til at svare nøjagtigt og til tiden. En række proprietærer bekymrede sig overhovedet ikke med at svare amtmanden om forholdene på deres gods. Som eksempel på disse indberetningers gennemsnitlige værdi kan anføres grev Ahlefeldts besvarelse for grevskabet Langeland om høstens udfald i hans amt i 1774. Indberetningen er dateret 18. november 1774.

»I henseende til høstens udfald og kornavlingen for indeværende år på mit grevskab Langeland har jeg herved den ære, i anledning af forrige rentekammerskrivelse under 23. okt. 1770, at meddele følgende efterretninger«:

- 1) Af gammel korn haves ingen forråd, thi hvad af landmandens årlige avling kan overskyde, fra det der konsumeres, bliver altid så snart muligt solgt og leveret til købmanden, der igen bortfører samme.

- 2) Rughøsten her på landet har udi indeværende år været meget ringe og næppe kan regnes i forhold en fjerdepart imod et godt års høst, byggen har været nogenledes eller middelmådig frugtbar og havren det bedste efter udsæden. Kornet i almindelighed fylder kuns lidet i husene og giver efter udtærskning mådelig i skæppen, men rugen som meldt allermindst.
- 3) Efter nøjeste overslag kan det indavlede korn af alle slags på mit grevskab efter udtærskning omtrent udgøre i tøndetal rug: 6000 tdr., byg: 13000 tdr., havre: 7000 tdr., og når derfra afregnes, hvad ungefærlig bliver konsumeret, så kan overskuddet til at sælge og udføre anslås til omtrent 1000 tdr. rug, 6000 tdr. byg og 2000 tdr. havre; desuden avles her på landet adskillige steder ærter, som dog for størstedelen igen fortæres, så at deraf ikke kan gøres regning på noget overskud.<sup>8</sup>

Indberetningerne amt for amt af denne karakter ville, hvis de alle var lige fyldestgørende, hvad der desværre ikke er tilfældet, kunne give centraladministrationen et rimeligt godt indtryk af forsyningssituationen år for år. Imidlertid havde den ingen mulighed for at vurdere resultatet i forhold til produktionspotentialt og for at anvende indberetningerne som styringsgrundlag.

## Indberetninger om forholdet mellem udsæden

Disse indberetninger, der også skulle udarbejdes og indsendes af amtmanden, havde deres baggrund i, at rentekammeret behøvede at være underrettet om hvad slags korn af rug, byg og havre, der i hvert herred efter jordens forskellige beskaffenhed mest såedes. For Nyborg amt kom der ialt otte indberetninger, der var ordnet efter herreder og birkekredse, mens der fra Tranekær amt kom en indberetning. For Nyborg amt var den enkelte beretning yderligere opgjort specificeret for hvert sogn, selvom et nærmere eftersyn i det øvrige materiale viser, at dette var en undtagelse. Fra opgørelsen i Nyborg skal følgende uddrag vises:

Sognene	rug	byg	havre
Horne sogn	3/11 dele	5/22 dele	1/2 del
Svanninge sogn	7/15 dele	2/15 dele	2/5 dele
Jordløse sogn	7/15 dele	2/15 dele	2/5 dele
Ulbølle sogn	1/3 del	2/9 dele	4/9 dele
Drejø sogn	3/8 del	2/8 del	3/8 del
Thurø sogn	2/5 dele	1/20 del	11/20 dele <sup>9</sup>

Som det vil fremgå af dette eksempel på en af de bedre indberetninger vedrørende udsæden, var det også her et yderst bredt og usikkert billede af forholdene, som blev givet.

### Indberetningerne om tilsåningens tilstand m.v.

I 1810 følte staten i den pressede økonomiske og politiske situation et behov for at indhente yderligere aktuelle oplysninger om landbrugets situation, og man pålagde amtmændene at indberette løbende herom. Imidlertid var det efter 1810 indsamlede materiale ubrugeligt som situationsopgørelse, hvad man vil forstå ved en nærmere gennemgang af materialet. Ansvar for dels tilskrives spørgsmålene dels kvaliteten af de givne svar. At administrationen selv havde en mistanke til kvaliteten af svarene ses af, at man besluttede at tilstille Landhusholdningsselskabet svarene, for at få en vurdering af disse samt få evt. forslag til forbedringer.<sup>10</sup>

Spørgsmålene var udover en angivelse af indberetningsdistrikt og tidspunkt for besvarelsen begrænset til følgende fem:

2. Hvorledes sæden er blevet lagt.
3. Hvorvidt og hvorledes hidtil mindre almindelige sædarters, foderurters og handelsplanters dyrkning udbreder sig.
4. Hvorvidt i amtet en del af købstædernes jorder efter deres bestemmelse anvendes til handelsplanters dyrkning.
5. Hvilke hindringer der måtte være at rydde af vejen, hvor det forsømmes.
6. Anmærkninger.

Et nyt punkt 6 blev senere i 1817 indskudt med følgende ordlyd: »Hvad fremme vekseldriften og staldfodringen har haft«.

Som eksempel på kvaliteten af besvarelsene på disse spørgsmål skal følgende eksempel fra Fyn anføres:

Ad 1. Indberetningen blev givet for Svendborg amt af amtmanden kammerherre Løwenskiold<sup>11</sup> og dateret 6. december 1817.

Ad 2. Sæden er nedlagt godt.

Ad 3. Intet.

Ad 4. I Svendborg er plantet lidt tobak. I Rudkøbing er avlet en del kartofler. I Faaborg har apoteker Bøving et anlæg af medicinalurter, som han forbruger ved sit apotek i byen.

Ad 5. Intet.

Ad 6. På Taasinge bruges vekseldrift og staldfodring, ikke alene ved hovedgården, men endogså hos adskillige af øens beboere, som hermed har vist sig særdeles driftige, så at deres forhandlinger til kommende opmuntring er indført i godsets industri-protokol. Ligeledes er begyndt hermed på Juelsberg, Moltkenborg, Biskopstorp, o.s.v. Iøvrigt bruges vekseldrift slet ikke og staldfodring kun på få steder.

Ad 7. Købstæderne er Svendborg, Faaborg, Nyborg og Rudkøbing.<sup>12</sup>

Heller ikke disse sidste indberetninger kan altså siges at have en større værdi for beslutningstagerne.

## Tabelkontoret

I 1797 havde man oprettet det første centrale kontor, Dansk-norsk Tabelkontor, til at indsamle og ordne alle de forskellige oplysninger, som årligt indkom til de enkelte styrelser og departementer, men bemanningen var ringe og ser man efter i dets efterladte papirer finder man kun oplysninger vedrørende de just nævnte befolkningsstatistikker, kapitelstakster og indberetninger om kornhøstens udfald. Tabelkontorets oprettelse må altså snarere ses som en urealistisk programmerklæring end som det første realiserede statistiske bureau.<sup>13</sup> I 1820 var alle

disse initiativer stivnede eller forsvundet igen. Der var ikke blevet foretaget en folketælling siden 1801, og den næste tælling kom først 1834, ligesom tabelkontoret netop var blevet nedlagt ved resolution af 2. november 1819.

## Gregers Begtrups skildring af agerdyrkningens tilstand

Vedrørende centrale statistiske oplysninger over landbrugets udvikling var der altså så godt som ingen at finde i 1820, og skulle man vurdere landbrugets samlede stilling efter landbrugsreformerne, måtte man ty til Gregers Begtrups monumentale oversigt fra århundredskiftet. En skildring, hvis kilde-mæssige grundlag trods den officielle støtte til materialeindsamlingen er i høj grad diskutabel, og som i 1820 altså var 20 år gammel.<sup>14</sup> Imidlertid var Gregers Begtrups beskrivelse, trods indvendinger mod materialeindsamlingen, en imponerende enkeltmandsindsats, som uundgåeligt kom til at sætte sit præg på Landhusholdningsselskabets planlægning. Gregers Begtrup byggede med officiel støtte sin beskrivelse på frivillige indberetninger fra præster, amtmænd og godsejere. Dette suppleredes med oplysninger, der blev hentet i central-administrationen hos rentekammeret og hos landvæsenskontorerne samt fra den ny kortlægning af landet, som var blevet foretaget af Det kgl. danske videnskabernes Selskab i sidste del af 1700-tallet.<sup>15</sup> De private oplysninger blev indsamlet efter et spørgeskema, der var blevet offentliggjort i Olufsens Oeconomiske Annaler, og som var helt i tidens statistisk/videnskabelige ånd. Efter de indhentede oplysninger blev der så givet en beskrivelse af forholdene i de enkelte landsdele, der omfattede areal, administrativ inddeling, befolkningsstørrelse, antal tdr. hartkorn, hartkornsskatter og tiendeforhold. Dernæst af klima, jordbundens beskaffenhed, ejendomsforhold, udskiftning, udflytning, indhegning, folkeløn, dagleje og folkeføde. Endelig fulgte så en beskrivelse af beboelsehuse og udhuse, af de anvendte agerdyrkningsredskaber, af jordens forarbejdelse til sæd, af den herskende driftsmåde og sædfølge, af de enkelte kornsorarters og handelsplanters dyrkning, af udbredelsen af sommerstaldfodring, af udnyttelsen af andre arealer end agerdyrkningsarealerne og af de enkelte husdyr.

Samler man alt dette op, må man nødvendigvis nå frem til den konklusion, at den officielle indsamling af statistik i 1820 var utilstrækkelig, hvis den ikke var ophørt, samtidig med at Gregers Begtrup's beskrivelse af forholdene omkring 1800 var forældet, når man skulle have et brugbart overblik at handle ud fra. Og handling var i høj grad nødvendig. Ganske vist var det danske samfund endnu knuget i enevældens faste greb, men Frederik VI, der som kronprins var begyndt så lovende efter statskuppet i 1784 og sammen med sine rådgivere havde gennemført de bondebeskyttende og bondefrigørende love i 1787 og 1788 og gennem en klog udenrigspolitik havde fremmet handel og industri, havde nu mere end opbrugt det første tiårs kredit. Der var derfor ved at rejse sig en undergrundsopinion, der ønskede enevælden afskaffet og erstattet af en fri forfatning, og hele statens embedsapparat blev sat ind for at imødegå disse for den kongelige enevælde så farlige tendenser. Oveni disse problemer kom så yderligere fra 1818 en økonomisk krise, en afsætningskrise for landbrugets produkter, som sammen med den af regeringen gennemførte deflationspolitik skabte konkurser, tvangsauktioner og social utilfredshed i store dele af befolkningen.<sup>16</sup> Der var derfor omkring 1820 i høj grad brug for et overblik, der kunne hjælpe til en fornuftig og tiltrængt reformpolitik, men samtidig kunne indsamling af oplysninger og gennemførelse af reformer dårligt gennemføres, uden at dette medførte kritik af den hidtidige politik, en kritik der ville medvirke til at undergrave enevældens autoritet. Det var derfor ikke så ligetil en sag, at finde frem til de rette spørgsmål og afgøre, hvad det var politisk fornuftigt at indsamle oplysninger om.

## Det kg. danske Landhusholdningsselskab

Hovedbestræbelsen måtte i situationen gå ud på at skaffe økonomisk fremgang igen og dermed ny tilfredshed i befolkningen over de materielle kår, så enevælden kunne styrkes politisk. Udgangspunktet for dette fremstød blev det gamle private Det kgl. Landhusholdningsselskab, der var blevet stiftet i rationalismens tidsalder i 1769 for gennem præmier at belønne produktionsfremmende initiativer i det danske samfund. Ordet »land« i selskabets titel stod for det danske mo-





*J. Collin.*

narki i sin helhed, og selskabets virkekreds var derfor alt indenfor handel, håndværk, industri og landbrug etc.<sup>17</sup> Ved en revision af lovene i 1815 var selskabet dog blevet styret ind på først og fremmest at beskæftige sig med landbrugets forhold. Desuden blev præmiesystemet saneret, man fortsatte ganske vist stadig med at give præmier til særligt beundringsværdige tiltag, men derudover udsatte man belønninger for skriftlige besvarelser af særligt udskrevne prisopgaver, udgav praktiske vejledninger for landbrugsbedriften, sørgede for demonstrationer af nye redskaber, ydede driftstilskud til enkelte bønder, der ville forsøge sig med vekseldrift, og oprettede i årene omkring 1820 en lærlingeinstitution.<sup>18</sup> Aktiviteterne var således mangeartede, og efter en stagnation og tilbagegang i årene fra

1800 til 1815 var selskabet i 1820 ved at komme på fode igen. Fra et medlemstal på ca. 300 var man i 1818 oppe på 454 medlemmer, men i årene efter 1820 dalede tallet atter langsomt til ca. 350, formentlig under indtryk af landbrugskrisen. Ser vi på medlemsfordelingen i 1820 var 17% af medlemmerne godsejere og yderligere 4,3% var landmænd iøvrigt, 21% var erhvervsdrivende, mens hovedparten af de øvrige medlemmer, ca. 55% var civile, militære og gejstlige embedsmænd.<sup>19</sup> Da hovedparten af selskabets indtægter endvidere kom fra forskellige skuffer i finanskassen, må det være rimeligt at fastslå, at Det kgl. Landhusholdningsselskab i 1820 var at betragte som et ministerielt forkontor, hvor embedsmændene kunne udforme loyale forslag til statens politik efter en meningsudveksling med en række af storlandbrugets og industriens topfolk, men uden at være hæmmet af det enevældige bureaukratis indviklede og initiativhæmmende hierarki. Landhusholdningsselskabet havde sit domicil på Prinsens palæ bag slottet (Frederiksholms kanal 240). Selskabet blev ledet af tre valgte præsidenter. Det var i 1820 Anders Sandøe Ørsted,<sup>20</sup> Johan Christian Drewsen<sup>21</sup> og Jonas Collin.<sup>22</sup>

Til udførelsen af selskabets organisatoriske arbejde havde præsidiet støtte i seks udvalg med hver fem medlemmer, der blev valgt på den årlige generalforsamling, og til at sørge for det administrative apparat i forbindelse med selskabets virksomhed havde man en sekretær, Jacob Christian Hald.<sup>23</sup> I perioden før carbonpapirets og kopieringsmaskinens indtrængen i kontorlivet havde man kun muligheden for enten at kopiere skrivelserne i hånden eller at rundsende en indkommen sags originale og eneste eksemplar til udvalgsmedlemmerne efter tur. Proceduremæssigt valgte Landhusholdningsselskabet den sidste vej, der til gengæld medførte en langsom sagsbehandling, når man først skulle rundsende en skrivelse til en eller to udvalgs medlemmer samt dernæst de tre præsidenter efter tur, før der kunne træffes beslutning i en sag. Landhusholdningsselskabet kan derfor heller ikke siges at have været et synderligt effektivt politisk instrument, og havde det ikke været for den flittige og nidkære præsident Jonas Collin ville der formentlig aldrig være sket noget i sagen med amtsbeskrivelserne.



*J. Chr. Drewsen.*

## Initiativet tages af Jonas Collin

Siden 1810 var de indsendte oplysninger om landbrugets forhold fra de enkelte amtmænd til rentekammeret som nævnt også blevet tilstillet Landhusholdningsselskabet til orientering. I et brev til første og anden agerdyrkningskommission af 21. december 1815, som blev sendt af Jonas Collin som styrende præsident sammen med indberetningerne over udsæden i 1815, udtrykte han ønsket om, at udvalgsmedlemmerne ville kunne nå at komme med forbedringsforslag til tabellerne allerede i løbet af vinteren 1815/16.<sup>24</sup> Blandt de indkomne svar kan det nævnes, at professor Olufsen<sup>25</sup> den 23. marts 1816 skrev om tabellerne: »I deres nærværende form og udfyld-

ningsmåde er de ikke papiret værd«. Der skete imidlertid intet, og først efter indhentelsen af kommentarer også for næste års tabeller fra 1816 tog man sig sammen til at nedsætte et udvalg, der skulle se på sagen. Udvalget kom til at bestå af etatsråd Zeuthen<sup>26</sup>, J. C. Drewsen og professor Olufsen. Derpå hvilede sagen atter et års tid, indtil tabellerne for året 1817 blev fremsendt med en følgeskrielse af 20. november 1818. J. C. Drewsen havde ingen bemærkninger, men Zeuthen havde dårlig samvittighed. Udvalget var desværre endnu ikke kommet i arbejde, da professor Olufsen var blevet syg, men nu ville Zeuthen forhøre sig om, hvorvidt professoren nu var så vel, at han kunne arbejde, thi vist var det, at tabellen, som den er, »ikke er til synderlig, måske ingen nytte«. Det gik imidlertid stadig ikke. Tabellerne for årene 1818 og 1819 blev sendt til udtalelse. Denne gang reagerede J. C. Drewsen i sit respons af 4. februar 1820. Han foreslog her et nyt udvalg. Professor Olufsen var stadig syg, og den 1. marts 1820 meddelte Zeuthen, at han ikke havde tid til at deltage i et udvalgsarbejde. Igennem alle årene havde Jonas Collin været styrende præsident og modtaget alle besværelserne, nu greb han øjeblikkeligt åbningen, og allerede 21. marts 1820 havde han fået vedtaget, at man skulle spørge tre nye personer til råds.

Det var formentlig med velberåd hu, at man i denne omgang gik uden om personkredsen i udvalgene og undlod at nedsætte et nyt underudvalg i sagen, og man må formode, at Collin har diskuteret den nye fremgangsmåde med sine to medpræsidenter, førend den blev sat i værk. Den 21. marts 1820 skrev Collin til de tre nyudpegede mænd, forelagde dem problemet og udbad sig løsningsforslag til bedre indberetninger. De tre mænd var godsejeren Niels Hofman (Bang) (1776–1855) til Hofmangave på Nordfyn,<sup>27</sup> proprietæren og landøkonomen Carl Frederik Isac Dalgas (1787–1870) til Aldebertsminde i Højen sogn, Vejle amt<sup>28</sup> samt sognepræsten Janus Balthasar Krarup (1774–1852) i Vejrum sogn ved Holstebro.<sup>29</sup> Af disse tre var kun Niels Hofman (Bang) ordinært medlem af Landhusholdningsselskabet; C. F. I. Dalgas var korresponderende medlem, mens J. B. Krarup slet ikke var medlem. Imidlertid havde de alle tre gjort sig bemærkede i den offentlige debat omkring landbrugets forhold, bl.a. gennem indlæg i Tidsskrift for Landoeconomie.<sup>30</sup>

I sin skrivelse af 21. marts skrev Jonas Collin om sine egne overvejelser bl.a.:

»Da de fleste ting på de fleste steder vel er det ene år som det andet, så bliver også den bestandige repetition hvert år trættende for meddelerne og mindsker interessen for sagen. Unægteligen burde imidlertid slige efterretninger fra alle landets egne stifte nytte og deres kundgørelse bidrage meget til at kaste lys på agerbruget, gavne agerdyrkeren og levere sikre data til opdyrkningens historie i fædrelandet, men hvorledes skulle de så indrettes, hvad skulle de indeholde mere? Vel om kvægets tilstand, om sædens indhøstning, sædevarernes beskaffenhed, afsætning, om der er økonomiske selskaber i egnen, hvad disse virke? Hvilke enkelte udmærkede agerdyrkere der findes i egnen, både af de større godsejere og af de mindre gårdejere, både i og udenfor bondestanden? Hvad de virke? Bøndernes kår og tilstand, om den er god, hvormed frembragt, om den er slet, af hvilken årsag? Hvad der betaler sig bedst i den omspurgte egn, animalske eller vegetabiliske produkter? Om der merges eller kunstige gødningsmidler bruges? Hvorledes disse indberetninger skulle indhentes. Sognevis? Af præsterne som allerede er noksom belæssede med verdslige forretninger, af amtsforvalterne, de kunne ej overse det, af enkelte fortrinlige oplyste jordbrugere i distrikterne? Om hvert år af de samme mænd eller om man skulle have visse at skifte imellem for at undgå ensidighed? Når tabellerne i to eller tre år havde vist den rigtige status quo, kunne de da i de følgende år indskrænkes til at angive forandringer til det bedre eller værre med årsager og forslag – og derpå på ny repeteres«?

Jonas Collin leverede her en ganske klar kritik af de hidtidige amtsberetningers indhold og udbad sig forslag til forbedringer. For det første ville han have afklaret, hvorledes de konkrete spørgsmål skulle stilles. For det andet ville han vide, hvem der bedst kunne besvare spørgsmålene, og her mere end antydede han sin egen præference, nemlig udmærkede agerdyrkere udenfor embedsstanden. For det tredje ønskede han forslag til, hvor tit sådanne fuldstændige statusopgørelser burde foretages.

Endelig slutter brevet med følgende passus: »Skulle der i Deres nabolag leve nogen agtbar, mig muligen ubekendt mand, som De har tillid til og ønskede at konferere med om denne sag, så kan jeg intet have derimod«.

Denne sidste tilladelse til at konferere med andre blev benyttet forskelligt af de tre brevmodtagere. C. F. I. Dalgas svarede alene for sig selv den 17. juni 1820. J. B. Krarup bad sin bekendt Søren August Fjelstrup til Sindinggård ved Holstebro<sup>31</sup> om at udtale sig og bilagde dennes svar af 1. april 1820 sin egen svarskrivelse af 18. april 1820. Endelig valgte N. Hofman (Bang) at rundsende Collins skrivelse til medlemmerne af det året før stiftede »Agerdyrknings-selskab i det nordlige Fyn«<sup>32</sup>, hvor han selv var formand, sammen med sit eget koncept til svar af dato 23. april 1820. Det endelige svar blev sidst i juni indsendt sammen med alle de indkomne kommentarer fra medlemmerne i agerdyrknings-selskabet.

## Resultatet af høringen

I de indkomne svar udbygges kritikken af det eksisterende system samt af enevældens administration i forbavsende åbenhjertige vendinger, og ser vi nærmere på svarene, viser det sig, at den kritik af amtmændenes evne til at give kvalificerede og brugbare indberetninger, som Collin havde udtrykt, lagde op til yderligere kritik. Endvidere viser svarene, at Collins spørgsmål »om bøndernes kår og tilstand, om den er god, hvormed frembragt, om den er slet, af hvilken årsag?« også indeholdt sprængstof for systemet, da det åbnede op for muligheden til at udtale sig om politiske spørgsmål.

## Kritik af systemet

C. F. I. Dalgas gik ikke nærmere ind i en kritik af systemet, men tilsluttede sig af saglige grunde Collins tanke om at lade indberetningerne ske ved kyndige landmænd. J. B. Krarup mente, at man skulle fortsætte med de årlige indberetninger om høstens udfald og om beholdningerne for det kommende år med amtmændene som indberettere, men for de mere specielle og uddybende spørgsmåls vedkommende måtte det ske ved

kyndige landmænd ad frivillighedens vej og ikke af embedsmænd som en embedspligt. J. B. Krarup mente, at enhver brav og forstandig mand indenfor og udenfor landhusholdningsselskabets regi ville være stolte over at deltage frivilligt og gratis i besvarelsen af disse spørgsmål. Hans ven S. A. Fjelstrup på Sindinggård var af samme mening, især hvis Landhusholdningsselskabet gratis ville gøre dem til korresponderende medlemmer, og benyttede iøvrigt lejligheden til at propagandere for kraftig hjælp og vejledning til det jyske landbrug, som regeringen hidtil så sørgeligt havde forsømt. Helt anderledes åbenhjertigt går det til i svaret fra det fynske. Først tilsluttede Niels Hofman (Bang) sig som C. F. I. Dalgas kritikken af amtmændene og deres underordnede hjælpere herredsfogederne. Dernæst fremførte han i sit svar, hvorledes sagen ville kunne løses meget bedre, hvis rentekammeret satte sig i brevveksling direkte med et par af de dueligste og mest dannede landmænd i hvert amt, og ved disses hjælp ikke alene indhentede underretning om agerbrugets fremskridt, men også om de hindringer, som kunne ligge det i vejen. Havde centraladministrationen gjort dette noget før, ville en lang række fatale fejlgreb kunne have været undgået. Herpå følger så en opremsning af fejlgreb, der var legio:

Man kunne have undgået at indføre otte procentsafgiften ved pengenedskrivningen i 1813, som havde givet anledning til »uordener og billige misfornøjelser«.

Man kunne have undgået de mange forskellige principper og uretfærdigheder, som jordernes værdi blev ansat efter ifølge tiendeafløsningsloven af 1810, ved at lægge forarbejderne til 1844 matriklen til grund for tiende-kommissærernes vurdering.

Man kunne i tide have sat ind mod den alt for store udstykning i alt for små lodder.

Man kunne have sikret skovene mod ødelæggelse ved at sørge for bedre og nødvendigt tilsyn.

Alt dette og mere kunne være sikret, hvis man havde spurgt de rette kyndige folk i stedet for embedsmændene, og det burde en ansvarlig regering have gjort, »da nu en velhavende landalmue er nationens sande styrke«. Nogle af svarene fra de øvrige medlemmer af agerdyrknings-selskabet gned yderligere salt i såret. Præsten H. Wandall i Uggerslev sogn<sup>33</sup> skrev således:

»Slige indberetninger forfattede med frimodighed og upar-tiskhed ville stifte særdeles, megen nytte, og derfor ønskede jeg disse indberetninger givet direkte til regeringen af ud-mærkede, men fra alle andre embeder befriede og uafhæn-gige landmænd«.

Forpagter Lund på Jerstrup hovedgård tilføjede:

»Da der i intimationen er talt om misgreb, som af mangel på lokal kundskab er gjort, så turde måske, ifald de højsamme medlemmer finder det passende at indsende noget sligt, synes, som skatteansættelsen efter forordningen af 1. oktober 1802 med grund burde nævnes med, thi intet forhold i skatteydelsen har nok været urigtigere end det, som denne forordning i første afdeling fastsætter, og intet skadeligere i sine følger, især for hovedgårdsejere i Jylland«.

Endelig udvidede pastor Zeuthen i Skamby sogn<sup>34</sup> angrebet til at gælde politimesteren for Skam herred, der ikke evnede at sikre befolkningen mod tyverier og uordener eller mod det overhånd tagende drikkeri i ulovlige smugkroer, da han blev boende i Odense.

»Politimesteren bor nu i sit palads i byen og med et cirku-lære, eller med sine tjenere, sognefogderne tror han nu ful-delig at kunne sørge for ret og orden i sine herreder«.

Med hensyn til spørgsmålet om bøndernes kår og tilstand, der blev nævnt af Collin, blev dette spørgsmål medtaget som det femte i Hofman (Bangs) forslag, og i sit eget prøvesvar herpå for Lunde herred, anførte han, at

»bondestandens kår forringes, og at dette først og fremmest sker, fordi bondens afgifter er for høje i forhold til kornpri-serne«.

Han anførte, at specielt tiendeafgiften efter overenskomsterne var for dyr, da kapitelstaksten blev ansat langt over den mulige salgspris på kornet. I et svar på spørgsmålet om kornets afsætning (spørgsmål 2) foreslog Hofman (Bang) endvidere, at regeringen skulle modtage skatterne i naturalier igen i stedet



for i penge på grund af afsætningskrisen. Provst P. V. Lütken i Lumby sogn<sup>35</sup> mente hertil, at sætningen burde ændres til:

»Denne mangel på afsætning vækker ønsket hos flere kyn-  
dige landmænd, i hvor meget det endog her modsiges af  
enkelte, at regeringen kunne og ville etc.«,

da han trods bøndernes manglende afsætningsmuligheder ikke kunne være enig i, at en tilbagevenden til skattebetaling i naturalier var et fornuftigt skridt. Forpagter Strøbech på Dal-  
lund hovedgård kunne tilslutte sig, at statsskatterne var tyn-  
gende, men tilføjede dertil yderligere,

»at den tunge byrde af kommunalskatterne, der stiftedes med rund hånd i velstandens tid, nu med tunge tryk forøger vægten af landmandens byrder, såsom fattigforsørgelse, nye skoleudgifter og lønninger, jordemoderafgifter etc. etc., der i et velhavende land kunne være såre priselige, men under nutidens beklagelige tilstand forøger kuns det onde end mere«.

I de sidste indlæg ser vi således allerede med denne forsigtige åbning fra Collins side et spædt tilløb til en offentlig diskussion og meningsdannelse om politiske forhold, ligesom hovedparten af indlæggene, specielt fra det nordfynske område, ikke alene tilsluttede sig Collins kritik af lokalembedsmændenes administration af de hidtidige indberetninger, men også gik videre og angreb regeringens tidligere politik på en lang række punkter samtidig med, at de foreslog politisk kontroversielle løsninger på de aktuelle problemer. Det turde hermed være påvist, at selv et så fredeligt initiativ som en indsamling af tekniske oplysninger om agerbrugets tilstand rummede adskillige politiske farer, og denne demonstration af mulighederne for kritik af systemets administration og regeringens politik ud fra spørgsmålet om bøndernes tilstand og årsagerne hertil er formentlig grunden til, at dette spørgsmål senere, som det eneste af de af Jonas Collin først foreslåede, helt gled ud af den endelige indstilling til kongen.

## Hvor tit

N. Hofman (Bang) tog sit udgangspunkt i de fremsendte tabeller og foreslog, at de af ham forslåede spørgsmål blev indsendt såvel i maj som december måned, men måske kunne man nøjes med en årlig indberetning i slutning af året. C. F. I. Dalgas mente, at når først grundlaget var lagt med en omfattende beskrivelse af landbrugets tilstand, så kunne man nøjes med hvert femte år at indhente oplysninger om de i mellemtiden skete forandringer, og med hvert tyvende år at udarbejde en ny samlet beskrivelse. Hvad J. B. Krarup angår, mente han, at man kunne nøjes med årlige indberetninger om høstens omfang som hidtil, mens man for de øvrige spørgsmåls vedkommende, der alle vedrørte den bedre landøkonomis udbredelse, kunne tage udgangspunktet i G. Begtrup's beskrivelse og blot nøjes med at få disse ajourført en gang for alle.

## Hvilke spørgsmål?

I sit svar til Jonas Collin foreslog J. B. Krarup, at spørgsmålene blev delt i to dele. For det første skulle man, som hidtil have årlige indberetninger fra amtmændene om høsten. Amtmændene skulle efter at have indhentet oplysninger fra deres underordnede embedsmænd indberette, hvorledes årets avl havde været beskaffen, om den kunne anses for bedre end almindelig, for jævn god eller mådelig. I sidste fald endvidere om den pågældende egn kunne have nok af egen avl til det kommende års behov, eller om man kunne importere fra naboegnene eller fra det fremmede. Iøvrigt mente han, at de mere omfattende spørgsmål til besvarelse af kyndige mænd kunne tages efter G. Begtrup's beskrivelse eller to af dr. Garlieb udgivne vejledninger,<sup>36</sup> som Krarup dog endnu kun kendte fra rosende omtale.

S. A. Fjelstrup kunne tilslutte sig Collins forslag, som så med årene kunne udbygges, men han måtte fraråde tabelformen, der ville tage for meget plads og papir. En række af simple, systematiske spørgsmål i bogstavorden ville være det bedste, og han viste ved et eksempel, hvorledes han forestillede sig hovedspørgsmål og underspørgsmål stillet op:

F. Bruges mergel i Deres egn? og i så fald –

1. Hvilken slags mergel er den almindeligste? Lerkalk eller sandmergel? Hvad er ler- og sandmergelens fremherskende farve?
2. Hvor dybt ligger mergelen, og hvilke er overlagene?
3. Haves mergelgrave anlagte til op- og nedkørsel eller kastes mergelen af graven? Og i sidste tilfælde – haves da nogle mærkværdige indretninger ved gravene? Eller bruges særegne vandafledningsinstrumenter eller håndredskaber?
4. Påkøres mergelen lige af graven eller ligger den nogen tid i dynger og da hvorlænge?
5. Påføres den pløjet jord eller grønmark?
6. Hvor mange pløjninger gives jorden efter mergling, inden sæden sås deri.
7. Hvilke sædsorter dyrkes fornemmelig efter mergel? Og på hvilke viser den sig virksom?
8. Viser græsarterne, især kløver, såede efter mergel kendelige fortrin fremfor den, som sås på umerglet jord?
9. Hvor mange kjærv tages efter mergel?
10. Bruges gjødske i forening med mergel? Og i så fald – bruges den da lige så stærk som på umerglet jord? Og bruges den straks, når jorden er merglet, eller når den samme har ydet nogle kjærve?
11. Bruges mergel mest til opdyrkning af en jordlod eller på den gamle agermark?
12. Hvor stort kvantum mergel påføres sædvanlig på en tønde land til 14000 kvadratalen? Kvantummet ønskes beregnet efter kubikfod.
13. Bruges harvning og tromling til mergelens hensigtsmæssige smuldren på ageren?
14. Findes i mergelgravene en eller anden naturmærkværdighed o.s.v.?
15. Er mere mærkværdigt ved mergelkastningen, udførelsen, spredningen, nedpløjningen, brugen o.s.v. at iagttage hos Deres egns jordbrugere, og da hvilket?
16. Hvilke kunne anses for de væsentligste mangler ved mergling? Og hvorledes kunne disse bedst hæves?

Som man kan se af ovennævnte eksempel kunne spørgsmå-

lene hos Collin efter S. A. Fjelstrups model blive til et ganske omfattende arbejdsprogram, som det ville kræve endog meget arbejde at få udført af fagkyndige personer.

Niels Hofman (Bang) stillede i sit svar otte spørgsmål op, samtidig med at han lavede en prøveudfyldning af de foreslåede spørgsmål for Lunde herred for året 1819. Spørgsmålene lød som følger:

1. Om kornafgrøden i 1819 og hvorledes vintersæden er blevet lagt i dette efterår.
2. Om kornets afsætning og hvad der for tiden enten fremmer samme eller er der til hinder i n.n. egn.
3. Hvad fremme vekseldriften, staldfodringen og færefoldningen har haft.
4. Om ualmindelige sædarters og handelsplanters dyrkning.
5. Bondestandens kår, om samme forbedrer sig eller tager af, og årsagerne hertil.
6. Husflidens fremme og hvad der muligen kunne tjene til opmuntring for samme.
7. Om gavnlige forsøg, såsom med mergling, spanske fårs indførsel o.s.v. har fundet sted.
8. Hvad som endvidere kan fortjene at anmærkes.

Agerdyrkningssselskabets øvrige medlemmer forholdt sig i hovedsagen til at kommentere og udbygge svarene i Hofman (Bang)s prøvebesvarelse for Lunde herred, således at kun få ændringsforslag til selve spørgsmålene blev foreslået af dem.

H. C. Hansen i Skeby ønskede, at det første spørgsmål blev udvidet med følgende ordlyd: »Når vårsæden er blevet lagt« og han ønskede desuden et nyt spørgsmål: »Hvilken drift var brugelig i n.n. egn«. Hans Wandall i Uggerslev ønskede også indberetning om f.eks. tilsidesættelse af vejpoliti, hegn og fred, forfaldne eller inpassable broer på offentlige veje etc., der kunne indføres som et nyt spørgsmål. P. V. Lütken i Lumby sogn ønskede, at det andet spørgsmål blev udvidet til at begynde: »Om kornets afsætning og forædling«. Ligesom han foreslog en ændring af det femte spørgsmål til: »Bondestandens kår, sæder, forlystelser, hvorved forbedres eller forringes og om de sidstnævnte passende eller fordømmelige«. Endelig kunne han tilslutte sig Hans Wandalls forslag.

Sammenfattende kan man altså om svaret fra det nord-

fynske område sige, at det efter en høring og debat holdt sig til en revision og udbygning af spørgsmålene i de fremsendte amtmandsindberetninger, med et samlet forslag til ti spørgsmål.

Fra C. F. I. Dalgas kom der ligeledes bud på, at man burde opgive den tabellariske form og alene fastholde en systematisk orden i spørgsmålene. Han indsendte derpå en liste med ialt 15 spørgsmål, inclusive de af Jonas Collin foreslåede. De var følgende:

1. En kort beskrivelse over jordbundens kemiske og fysiske tilstand, samt klimaets beskaffenhed.
2. En skildring af den almindelige og mest gængse dyrkningsmåde, såvel på landet som i købstæderne, med bemærkning over de afvigelser der her eller der måske finder sted, og de heles mere eller mindre hensigtsmæssige.
3. Kvægavlens tilstand, og de fordele denne del af landøkonomien for øjeblikket indbringer.
4. Sædevarens beskaffenhed og dens afsætning.
5. Om der mergles eller kunstige gødningsmidler bruges, og hvad nytte deraf spores.
6. Om rå jorder optages til dyrkning, på hvad måde og med hvad held?
7. Agerdyrkningsredskabernes tilstand og mere eller mindre hensigtsmæssighed.
8. Hvorvidt dyrkningen af de mindre almindelige sædearter, foder- og handelsplanter udbreder sig, såvel i købstæderne som på landet.
9. Om sommerstaldfodring og vekselbrug gør fremgang, om erfaring stadfæster dens nytte, og hvad indvendinger gøres mod samme.
10. Om havedyrkningen tager til.
11. Om der er økonomiske selskaber og hvad disse virke.
12. Hvilke udmærkede agerdykere, der findes i egnen, både af de større godsejere og mindre gårdejere i og udenfor bondestanden, og hvad de virke.
13. Bøndernes kår og tilstand, om den er god og hvorved frembragt, om den er slet og af hvilke årsager.
14. Men fornemmeligen måtte vises og med grund understøttes, hvad for grene eller enkelte dele af landbruget efter land- og tidsomstændighederne især fortjene anbe-

faling og med størst fordel kunne drives. Om den animaliske eller vegetabiliske produktion fortjener fortrinnet eller om middelvejen er den fordelagtigste; Om fåreavlen eller kvæg- og hesteopdræt må gives fortrinnet. Hvad for vækster enten til sæd, foder eller handel med fordel kan dyrkes og hvad for dyrkningsmåde ifølge heraf fortjener anbefaling enten koppelbrug eller vekselbrug med græsgang, hel eller halv staldfodring, med forslag til passende sædskifter. Endvidere måtte bemærkes, hvilke nye redskaber ville være passende for egnen. Om have dyrkningen og især frugthaver fortjener opmærksomhed. Om skovavlæg på de rå jordstrøg eller magre og udliggende jorder bør finde sted, eller om opdyrkningen af et eller andet hidtil ubenyttet, men af naturen til agerdyrkning særdeles velstillet strøg kunne bringe staten og dens dyrkere fordel. Om mergling, eller hvor mergel ikke findes, jordskorpens forbrænding som et middel til rå jorders opdyrkning fortjener at opmuntres. Om jordbundens udtørring ved åbne eller bedækkede grøfter, og anlæg af vandingsenge, var til nytte for egnen. Hvad for industrigrene som brændevinsbrænderier, eddikebryggerier og stivelsefabrikker m.m., hvis indflydelse på landbruget er erkendt, fortjener at tillades. Og til slutning med hvad midler disse forandringer i den almindelige dyrkningsmåde bedst og hastigst kunne fremmes.

15. Endelig måtte anføres de foranstaltninger, ved hvilke regeringen eller det almindelige med fordel kunne fremme agerdyrkningen, foranstalte udtørringen af sumpede egne, befordre produkternes afsætning og lette deres transport m.m.

Efter at svarene med bilag fra de tre rådspurgte mænd var indkommet til Landhusholdningsselskabet sidst i juni 1820 forelagde Jonas Collin dem for A. S. Ørsted og Vilhelm Ferdinand Johnsen (1788–1879).

V. F. Johnsen havde siden 1811 været fuldmægtig i rentekammerets danske og norske kancelli, og han havde i 1819 overtaget afviklingen af tabelkontorets forretninger, samtidig hermed var han endvidere i 1820 menigt medlem af Landhusholdningsselskabet. Det synes herudfra sandsynligt, at



A. S. Ørsted.

Collin rådførte sig med ham i hans egenskab af embedsmand for at få et indtryk af rentekammerets reaktion på de indkomne forslag.

V. F. Johnsens udaterede svar er indlagt umiddelbart efter de indkomne besvarelser og stammer derfor formodentlig fra sommeren 1820. I Johnsens udtalelse hedder det bl.a.:

»Hvor skøn end ideen er, at optage en almindelig og raisonneret status af agerbrugets nærværende forfatning i alle dets grene, er dens udførelse vist en såre vanskelig opgave. At de mænd, der skulle forfatte de specielle topografier, må være sagkyndige og dygtige landmænd, og at arbejdet aldrig vil lykkes, når det pålægges hvilken som helst klasse af em-

bedsmænd som pligtarbejde er åbenbart. Alene Landhusholdningsselskabet, men vist aldrig rentekammeret ville kunne bringe et sådant arbejde til udførelse«.

Johnsen anfører derpå, at hvis man kaster sig ud i arbejdet, vil det kun behøve at gentages med ti eller tyve års mellemrum. For en sikkerheds skyld anfører han dernæst, at det vil være rimeligt at fortsætte med de årlige indberetninger fra amtmændene i lettere tilrettet form, og han foreslår selv en formulering af ialt seks tabelspørgsmål.

A. S. Ørsted synes i sit responsum af 19. august 1820 at være enig med Johnsen. Man skal bibeholde de tabellariske indberetninger fra amtmændene og derudover

»henvende sig til en eller flere bekendte, indsigtfulde og nidkære landmænd... for af disse at erholde oplysning om agerdyrkningens nærværende tilstand og de årsager, som derpå have influeret, samt de midler, hvorved en bedre tilstand lod sig tilvejebringe«.

Ørsted var altså indforstået med en kritisk skildring af forholdene, men det forudsatte atter, at det var »bekendte« altså politisk pålidelige mænd, der blev sat til at give denne skildring. Endelig foreslog A. S. Ørsted også, at der blev nedsat et udvalg i Landhusholdningsselskabet til at gennemgå og vurdere de enkelte indberetninger for derpå at sammenskrive dem til en samlet oversigt, der kunne blive trykt sammen med enkelte egnede indberetninger. Med andre ord foreslog Ørsted et ekstra led til at udøve censur, inden der skete nogen offentliggørelse af de påtænkte indberetninger.

Resultaterne af hele denne høringsproces, hvis indlæg i enhver henseende bærer præg af problemerne med at undgå ethvert oplæg til offentlig debat og kritik af enevældens administration, samtidig med at en kritisk oversigt over landbrugets stilling var nødvendig for at komme videre, resulterede i, at Jonas Collin 30. september 1820 sendte en indstilling ind til kongen (læs centraladministrationen), hvori Landhusholdningsselskabet udbad sig tilladelse til at indsamle svar på ialt



23 specificerede spørgsmål fra dygtige civile landmænd i Danmark med henblik på at tilvejebringe »et almindeligt og fuldstændigt oversyn over landvæsenets og agerdyrkningens tilstand i Danmark«.

Indstillingen blev godkendt ved kgl. resolution af 28. juli 1821; så man har også set grundigt på ansøgningen i administrationen, før man ekspederede sagen. I mellemtiden synes den af Collin udfærdigede ansøgning at have været oppe til debat i et eller flere af Landhusholdningsselskabets udvalg, thi den 9. oktober 1821 var præsidenterne i den pinlige situation, at de var nødt til at ansøge om at få godkendt yderligere 14 specificerede spørgsmål udover de spørgsmål, der var godkendt den 28. juli 1821. Denne gang havde man dog på forhånd fået de nye spørgsmål godkendt af rentekammerets leder, statsminister Møsting,<sup>37</sup> således at de blev godkendt allerede 16. oktober 1821. Hurtigheden i ekspeditionen hindrede dog ikke, at nogle problematiske formuleringer måtte stryges også i de nye forslag til spørgsmål. Af følgende oversigt fremgår, hvorledes de første 23 spørgsmål, som Jonas Collin indsendte 30. september 1820, sammen med de 14 tillægsspørgsmål lød. De 14 tillægsspørgsmål blev indpasset i de enkelte af de allerede fremsendte spørgsmål og er her angivet i parentes på deres første indplacering:

1. Hvorledes er jorderne beskafne? Såvel jordsmon som underlag? Høje eller side? jævne eller bakkede? Lide jorderne af skadeligt vand? Kunne vandingsenge anlægges? (Er der uopdyrkede jorder? Findes der kilder, indsøer? Har vandmassen deri i de senere år betydeligen aftaget? Hvad menes årsagerne dertil at være? Har man udtørret søer eller moser?).
2. Hvorledes er klimaet? tørt, fugtigt, koldt, lunt, o.s.v.? (hvorledes er udskiftningen? Er jorderne meget udparcellerede? Hvilke følger har det haft? I henseende til folkemængde, dyrkning, tillæg af kreaturer, o.s.v.)?
3. Hvilken er den almindelige og mest gængse dyrkningsmåde? Hvilke afvigelser gives derfra? Bruger man kobeldrift med ren brak eller vekseldrift med brakfrugtavl? Hvad dømmes derom? (Er nogen betydelig del af jorder varigt udlagt til græsland)?
4. Anvendes mergel eller kunstige gødningsmidler? Har man

- brændt grønsværen? (Hvorledes var det jordsmon, hvorpå brændingen fandt sted, leret, mergelagtigt, sandet eller tørveagtigt)?
5. Optages rå jorder til dyrkning, på hvad måde? under hvilken sædfølge? og med hvad held? (Har man, for så vidt opdyrkninger have været foretagne, uden at stå i forbindelse med allerede organiserede avlsbrug, brugt heste eller stude som arbejdsdyr? og har man til besætning fornemmelig valgt hornkvæg eller får? Bruges også stude til markarbejde)?
  6. Hvorledes er agerdyrkningsredskaberne? Erkendes svingplovens, de såkaldte engelske ploves, fortrinlighed? Er ekstirpatoren bekendt og benyttet?
  7. Sørge agerdyrkerne for at skaffe sig god såsæd?
  8. Dyrkes mindre almindelige sædearter, foder og handelsplanter?
  9. Spores sygdomme hos kornet? rust, brand? Har man pålidelige efterretninger om årsagerne dertil?
  10. Har man nogen bestemt regel om den grad af modenhed, sæden bør have, når den skal høstes, for at blive bedst handelsvare?
  11. Hvorledes er *sæde* (korn)varerne beskafne? Sørgeres der for deres rensning? Er der påtænkt nogen foranstaltning til deres tørring? (Er produkternes afsætning forbundet med vanskelighed, såsom af mangel på gode torve eller udskibningssteder)?
  12. Opgive bønderne endnu ævret. Eller holdes der over markfred? Rejses nyt hegn og vedligeholdes det gamle?
  13. Hvorledes forholder det sig med kornets afsætning og forædling? hvad fremmer eller hindrer begge dele?
  14. Gør sommerstaldfodring fremgang? hvilke indvendinger gøres derimod?
  15. I hvad tilstand er kvægavlen? såvel i henseende til kvægets beskaffenhed, som antal, efter gårdenes areal? give hollænderier eller fedekvæg størst fordel?
  16. Er hesteavlen i til- eller aftagende?
  17. Udbreder den finuldede fåreavl sig? Er fårefoldning i brug? staldfodres fårene nogetsteds? (Er den indenlandske fårestamme i til- eller aftagende)?
  18. Udbreder havedyrkningen sig? hvor store er de haver, bønderne i almindelighed anlægger eller have anlagt? (Gi-

ves der i egnen skov, som kan afgive brændeved? Eller ny skovanlæg? Tørveskær til eget forbrug eller til salg)? Tænkes der på plantninger af vilde træer, såvel til hegn som sluttede plantninger på 2, 3, á 4 skæpper land til gavntræ og brændsel?

19. Er husflid i god fremgang? (Er husflids frembringelser kun til eget brug eller også til salg? Hvorledes kunne husfliden opmuntres? For at varerne kunne gå mere i handelen)?
20. Findes der udmærkede agerdyrkere i egnen? både af de større godsejere og mindre gårdejere i og udenfor bondestanden? Hvad have de udrettet?
21. Er der noget økonomisk selskab i egnen? Hvad virker dette?
22. Hvorledes er landmandens karle? Er ejendommenes pris i stigen eller falden? Findes arbejdsløse mennesker? (Er de fattiges underhold meget trykkende)? Hvor stor er arbejdslønnen? Have beboerne binæringsveje udenfor agerbruget? (kunne beboerne have binæringsveje udenfor agerbruget, f.eks. ved kalkbrud, gode lersorter til brændte varer, eller deslige)?
23. Hvilke dele af landbruget fortjener efter lokal- og tidsomstændigheder især anbefaling? Fortjener den animalske eller vegetabiliske produktion fortrinnet? Af den første igen enten kvæg- eller fåreavl eller hesteopdræt? Hvilke vækster, enten til sæd, foder eller handel kunne med mest fordel dyrkes? (Har almuen nogle særdeles gode egenskaber, eller fejl og svagheder? Gives der i distriktet noget særegent, som for andre egne kunne gavne, til efterfølgelse eller advarsel? Hvad anses i almindelighed for at kunne gavne egnen, med fortrinligt hensyn til dens lokalitet)?

Ser vi nærmere på disse spørgsmål i lyset af den just gennemførte høringsprocedure er det eneste spørgsmål, som ikke er med fra de gamle indberetninger, spørgsmålet om sædens indhøstning, mens to spørgsmål fra Collins oprindelige forslag er udeladt, det er spørgsmålet om, hvorledes sæden er blevet lagt, samt spørgsmålet om bøndernes kår og tilstand, om den er god, hvormed frembragt, om den er slet, af hvilken årsag? Når de to første spørgsmål er udgået af spørgerækken er det jo



Dalgas' mindesten paa Højen kirkegaard: »Landøkonom, Kammerraad Carl F. I. Dalgas. Aldebertsminde.

Til Minde om hans Arbejde for Landbrugets Fremme og hans Virke for Højen Sogn.

Højen Sognefolk rejste dette Minde. 1935«. (Foto: Finn Stendal Pedersen).

yderst naturligt, hvis oplysningerne skal gælde flere år, mens det sidste spørgsmål formentlig udgik, fordi svarene viste, at det gav anledning til yderst politiske kommentarer og debat. Alle de øvrige spørgsmål i de gamle indberetninger samt i Collins brev af 21. marts 1820 er med i delvis udvidet skikkelse i Landhusholdningsselskabets første indstilling. Herudover var Hofman (Bang)s forslag om spørgsmål til udbredelsen af fårefoldning, af spanske får og om husfliden kommet med ligesom P. V. Lützens ønske om spørgsmål vedrørende markfred, vej- og politianstalter genfindes i spørgsmål 12. Iøvrigt bærer selskabets første indstilling et gennemgribende præg af den indstilling, som var kommet fra C. F. I. Dalgas. Spørgsmålene 1, 2, 3, 5, 6, 14, 15, 16 og 18 er i direkte overensstemmelse med dennes forslag, mens de omfattende besvarel-

ser under punkterne 14 og 15 hos Dalgas, ses at have sat deres præg på mange af de uddybede spørgsmål i Landhusholdnings-selskabets indstilling. Kun to af de 23 oprindelige spørgsmål optræder ikke i nogle af de forberedende papirer, nemlig spørgsmålene nr. 8 og 10.

Man må således konkludere, at traditionen og Jonas Collin fastlagde hovedlinjen i spørgsmålene fra begyndelsen, men at C. F. I. Dalgas havde stor indflydelse på udvidelsen af spørgsmålene samt på deres formulering med mulighed for fagligt kritiske kommentarer. Med hensyn til de uddybende spørgsmål der blev sendt ind i anden omgang, synes disse at være kommet til under indflydelse af mere generelle fagvidenskabelige og embedsmandsmæssige ønsker om oplysninger. Det gælder såvel spørgsmålene om kornsygdomme og om de fattiges vilkår etc.

Bortset fra enkelte redaktionsmæssige og stilistiske ændringer i spørgsmålsformuleringen måtte en række af forslagene ændres eller fjernes ifølge centraladministrationens mening. Inden godkendelsen den 28. juli 1821 måtte formuleringen i spørgsmål 22: »Hvorledes er landmandens karle?« udgå, mens formuleringen sammesteds: »Have beboerne binæringsveje udenfor agerbruget?« måtte ændres til »Kunne beboerne have binæringsveje udenfor agerbruget, f.eks. ved kalkbrud, gode lersorter til brændte varer«?

I spørgsmål seks måtte formuleringen om ekstirpatoren udgå til fordel for formuleringen: »Er de nyere arbejdsbesparende redskaber bekendte?« Denne formulering må jo også indrømmes at være betydelig mere åben.

Det kan jo undre, at man indsatte nogle meget ømtålelige spørgsmål i næste omgang i spørgsmålene 22 og 23, men de fik heller ikke lov til at blive stillet. Formuleringerne her »Er de fattiges underhold meget trykkende?« og »Har almuen nogle særdeles gode egenskaber, eller fejl og svagheder?« måtte udgå af spørgsmålene. Når man går spørgsmålene og ændringerne i formuleringerne igennem er det mest karakteristiske iøvrigt, at man i formuleringerne søgte at begrænse svarernes muligheder til en besvarelse af rent tekniske oplysninger, mens de ønskede forslag til forbedringer blev efterlyst med positivt ladede vendinger, alene ordene »til advarsel« i spørgsmål 23 er negativt ladet. Men efter denne omhyggelige gennemgang og godkendelse blev spørgsmålene uden ændringer i



### *Collin-medaljen.*

*«Til minde om gehejmeråd Collins fortjeneste af det danske landvæsen og særlig af Landhusholdningsselskabet i den lange periode fra 1809 til 1855» lod selskabet i 1859 en af det 19. årh.s dygtigste danske medaljører, Harald Conradsen, fremstille en medalje. Den blev selskabets femte og sidste medalje. Collin selv fik den overrakt i guld, sølv og bronze, mens selskabets medlemmer hver fik et eksemplar i bronze, idet de havde afholdt udgifterne ved fremstillingen, ca. 1500 daler. Fot. Lennart Larsen. (Her gengivet efter Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 168).*

formuleringen redaktionelt opstillet i en række på 29 spørgsmål, som Landhusholdningsselskabet nu skulle have svar på.

## Fuldendelse

I december 1821 bad Landhusholdningsselskabet amtmændene om at foreslå, hvor store indberetningsdistrikterne skulle være, samt, hvem der skulle udpeges til at indberette til Landhusholdningsselskabet. Efter denne høring besluttede man sig for at få fem til seks indberettere fra hvert amt og 20. august 1822 skrev Landhusholdningsselskabet derpå til 142 mænd rundt om i landet og opfordrede dem til at besvare de stillede 29 spørgsmål. Desuden blev spørgsmålene og opfordringen til at besvare dem trykt i de offentlige tidender, så enhver interesseret selv kunne melde sig.

Det samlede resultat af alle anstrengelserne var pauvert. I årsberetningen fra 1844 hedder det: »Adskillige af besvarelsene var fyldestgørende, men en del svarede ikke til hensigten. Nogle indkom sent efter rykkere, andre aldeles ikke«. Det endelige resultat blev følgelig, at man i de kommende år måtte opfordre en række enkeltpersoner til at redigere og supplere de indkomne besvarelser amtsvis, for derpå at lade de enkelte amtsbeskrivelser trykke i årene 1826–1844. Disse beskrivelser blev alle opbygget i kapitler efter de oprindelige 29 spørgsmål, selvom grundlaget for beskrivelserne selvsagt blev yderst forskelligt. Når de alligevel udkom, skyldes det atter Jonas Collin's indsats, mens midlerne til forfatterhonorar og trykning måtte skaffes ved tilskud fra statskassen. Jonas Collin var formentlig skuffet over sagens forløb og udfald. Han nævner den ikke med et ord i sin levnedsbeskrivelse<sup>38</sup> og årsberetningens ordlyd i 1844 er negativ: »(Amtsbeskrivelserne), der hverken blev tidsmæssigt sammenfaldende eller fuldført med et afsluttende samlet oversigtsværk over landbrugets stade i Danmark«. Om det var spørgsmålenes endelige ufarlige og ukritiske karakter, eller om det var deres teknisk krævende indhold, der fik hovedparten af de udvalgte spillere til at undlade at besvare spørgsmålene eller til at sjeske med besvarelsene, får vel stå hen, men trods alt besværet fik statsmagten ikke en fyldestgørende beskrivelse anno 1823 at handle ud fra. Den måtte afvente oprettelsen af det nye statistiske kontor i 1834, før dens behov blev dækket. At Jonas Collin trods alt fik amtsbeskrivelserne udgivet, er noget eftertiden alene har haft gavn af, og som den bør huske ham for.

## Noter

1. Hans Hertel: Det kgl. danske Landhusholdningsselskabs Historie. Bd. 1. Selskabets historie i tiden fra 1769–1868. Kbh. 1920, s. 260–264.  
Amtsbeskrivelserne er således flittigt udnyttet i f.eks. K. Hansen: Dansk Landbrugshistorie. bd. 1–5. Kbh. 1925 til 1945, og Politikens Danmarkshistorie, bd. 11. Roar Skovmand: Folkestyrets Fødsel, 1830–1870.
2. Aarsberetning om det Kongelige Landhusholdningsselskabs Forhandlinger fra August 1843 til August 1844. Trykt som Tillæg til det københavnske Adresse-Comptoires Efterretninger hos J. G.

Salomon. Kbh. 1844. årsberetningen blev givet af præsidenten Jonas Collin.

Den første offentlige skildring af amtsbeskrivelsernes tilblivelse udkom allerede i 1826 i forordet til amtsbeskrivelsernes første bind: C. Dalgas: Vejle amt, beskrevet efter opfordring fra Det kgl. Landhusholdningsselskab. 1. stykke. Kbh. 1826. Forordet er underskrevet af alle tre præsidenter, men det fremgår tydeligt, at det er skrevet af Jonas Collin, der ofte glider over i »jeg«-form. Skildringen her er mindre detaljeret, men iøvrigt i overensstemmelse med beretningen i 1844.

3. Om statens stigende rolle under senmerkantilismen kan for Danmarks vedkommende læses i Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. 1. Reformår 1784–88. Århus 1968, specielt s. 216ff. og 330f., Jens Holmgaard: Landboreformerne. Drivkræfter og motiver. Fortid og Nutid bd. 27. 1979, og Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Kbh. 1983.
4. Vedrørende den europæiske statistiks opbygning og ideologi kan der med stort udbytte læses hos Karin Johannisson: Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa. Arlöv 1988, specielt s. 7ff., s. 62–76 og s. 98–108.
5. Om befolkningsstatistikken kan læses hos Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975.
6. Kapitelstaksterne er offentliggjort i Statistiske Meddelelser 4. rk. XV. Kapitelstakster. Statens statistiske Bureau. Kbh. 1904.
7. Indberetninger om høsten ifølge cirkulærer af 23. oktober 1770, 29. juni 1771, 15. oktober 1782 og 15. november 1783. Disse indberetninger blev først taget op igen i cirkulære af 31. maj 1834. Fra diverse år mellem 1771 og 1846 findes ialt 25 pakker med disse indberetninger i rtk, nr. 352. 156–80. RA.  
Indberetninger om forholdet mellem udsæd af rug, byg og havre i henhold til cirkulærer af 23. november og 14. december 1782. En pakke nr. 352. 154 findes med disse indberetninger i rtk. RA.
8. Indberetninger om høsten 1774–75. Designation over indkomne indberetninger fra proprietæerne i Nyborg og Tranekær amter om kornavl for 1774. Rtk. 352. 157. RA.
9. Indberetninger om forholdet mellem udsæd af rug, byg og havre i henhold til cirkulærer af 23. november og 14. december 1782. Rtk. 352. 154. RA.
10. Ifølge cirkulærer af 1. december 1810 og 25. oktober 1817 krævedes indberetninger om vintersæden, sædarter, foderurter, handelsplanter, vekseldrift og staldfodring.
11. Herman Løvenskiold (1783–1825) var amtmand over Svendborg amt fra 24. juni 1817 til 2. februar 1822.



12. Bilag til Jonas Collins skrivelse af 21. marts 1820. Journalnr. 304/1822. Landhusholdningsselskabets arkiv. Erhvervsarkivet.
13. Se Vejledende arkivregistraturer, bd. XII. Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660–1848 ved Jens Holmgaard. Rigsarkivet. Kbh. 1964, s. 213.
14. Gregers Otto Bruun Begtrup: Beskrivelse af Agerdyrkningens Tilstand i Sjælland og Møen. Bd. I-II. Kbh. 1803, Indledningen s. VII ff.  
Disse bind fulgtes af Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Fyn, Langeland, Ærø, Lolland og Falster. Bd. I-II. Kbh. 1806, og af Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Nørre-Jylland. Bd. I-III. Kbh. 1808–12.
15. Kortlægningen var blevet udgangspunkt for en række arealberegninger udført af landmåleren Niels Morville (1743–1812). De første var blevet offentliggjort 1789: Tabelle, som forestiller stats- og land-oconomiske Beregninger over Sielland, Fyen, Lolland, Langeland, Falster og underliggende Øer samt Ærøe, grundede paa geographisk og geometrisk Beregning af det kgl. danske Videnskabers-Selskabs geographiske Carter. Kbh. 1789.
16. De åndelige vækkelser og forfølgelsen af deres tilhængere er bl.a. beskrevet i P. G. Lindhardt: Vækkelse og kirkelige retninger. Århus 1951, mens en bidende og veloplagt skildring af tiden findes hos Jens Engberg: Dansk Guldalder eller oprøret i tugt-rasp og forbedringshuset. Kbh. 1973. Om den politiske overvågen af borgerne kan bl.a. læses i Jacob Jacobsen Dampes (1790–1867) erindringer: Fortælling om mit fængsel og min forvisning. Kbh. 1858.
17. Hans Hertel, nævnte værk, bd. I, s. 23–36.
18. Samme, s. 201–28.
19. John W. Oldam: Selskabets medlemmer. I Vagn Dybdahl (red.): For fædrelandets Flor. Erhvervshistorisk Årbog 1968, s. 162–191.
20. Anders Sandøe Ørsted (1778–1860) var bl.a. 1813–1848 deputeret i danske kancelli og 1819–30 præsident i Landhusholdningsselskabet. Biografi i sidste udgave af Dansk Biogr. Leksikon.
21. Johan Christian Drewsen (1777–1851) var fra 1815 medlem af første agerdyrkningskommission og præsident i perioden 1819–1830. Biografi i sidste udgave af Dansk biogr. Leksikon.
22. Edvard Collin: H. C. Andersen og det Collinske Huus. Kbh. 1882, giver en livfuld skildring af faderen Jonas Collins embedsvirke, således s. 530, 574 og 597ff. Jonas Collin er udførligt biograferet i sidste udgave af Dansk biogr. Leksikon.
23. Jacob Christian Hald (1798–1868) blev ansat under finansdeputationen i 1817, i 1830 blev han fuldmægtig og i 1860 fik han sin afsked. Han hovedvirke blev dog som assistent 1818–22, fuldmægtig 1822–26 og sekretær 1826–68 for Landhusholdningsselskabet. I 1828 overtog han redaktionen af tidskriftet »Nye land-

- økonomiske Tidender«, i 1831 omdøbt til »Tidsskrift for Landøkonomi«. Han forfattede også to af de senere amtsbeskrivelser, Randers amt i 1827 og Ringkøbing amt i 1833.
24. De forberedende forhandlinger betreffende tilvejebringelse af statistisk-økonomiske efterretninger for provinserne som materiale til amtsbeskrivelserne. Det kgl. Landhusholdningsselskabs journalsager 304/1822. Erhvervsarkivet.
- Hvor intet andet er anført i det følgende hidrører kilderne til forarbejdet til amtsbeskrivelserne fra denne sagspakke, der rummer adskillige sagsfremlæggelser af tidligere journalsager.
25. Oluf Christian Olufsen (1763–1827) forfatter og statsøkonom, tilhænger af liberalisme og frihandel. Han blev i 1806 udnævnt til professor og 1815 til ordinær professor ved Københavns Universitet. Han var bestandigt medlem af Landhusholdningsselskabet.
26. Peter Christian Zeuthen (1755–1823) erhvervede i 1793 godset Tølløse med hovedgårdene Tølløse, Søgaard og Sonnerup. 1806–12 var han præsident i Landhusholdningsselskabet, 1805–20 medlem af den anden agerdyrkningskommission.
27. Niels Hofman (Bang) (1776–1855) var desuden svigersøn til en af Landhusholdningsselskabets mangeårige præsidenter, statsminister Ove Malling, der tillige i mange år havde været Jonas Collins foresatte. Udførlig biografi i sidste udg. af Dansk biogr. Leksikon.
28. Carl Frederik Isac Dalgas (1787–1870) var landøkonom af uddannelse og havde bl.a. besøgt A. Thaers berømte landbrugsskole i Tyskland. Han havde udgivet bogen: Iagttagelser til Hampens Dyrkning. Kbh. 1812. Senere skrev han for selskabet amtsbeskrivelserne for Vejle amt. Kbh. 1826, Ribe amt. Kbh. 1830 og Svendborg amt. Kbh. 1837. Han udgav: »Min Selvbiographie«. Kbh. 1860.
- Se iøvrigt: Aage Davidsen: Carl Frederik Isak Dalgas. Vejle amts Aarbøger 1936, s. 63–101.
29. Janus Balthasar Krarup (1774–1852) var præst af uddannelse og ansættelse, men han hørte til den gamle rationalistiske skole, og han fik senere vidnesbyrdet, at hans landbrug interesserede ham mere end forkyndelsen. Han udgav flere landøkonomiske skrifter.
30. J. B. Krarup og C. F. I. Dalgas havde således netop gjort sig positivt bemærkede ved i foråret 1818 at indsende forslag til oprettelse af lærlingeinstitutioner under Landhusholdningsselskabet. Se herom H. Hertel, anførte værk, bd. I, s. 253f.
31. Søren August Fjelstrup (1773–1859) tidligere jurastuderende, men ved århundredskiftet kom han til landbruget og købte 1809 Sindinggård, hvor han blev en af pionererne ved hedeopdyrkingen. Han er biograferet i August Fjelstrup: Søren August Fjelstrup til Sindinggård. 1904.
32. Vedtægterne for selskabet er bevaret i en afskrift af Elias Møller

- til Østrupgård, Østrup sogn, Lunde herred. Pk. nr. 27/1 Diverse 1660–1909. Østrupgårds godsarkiv. LAO.
33. Hans Wandall (1774–1846) var født i Sletterød, Fjelsted sogn, Vends herred på Fyn og var fra 1810 til 1831 præst i Bederslev-Uggerslev præstekald.
  34. Frederik Bagger Zeuthen (1767–1851) tiltrådte i 1804 Skamby sognepastorat i Skam herred på Nordfyn. Han beskrives som en jævn, åben, jovial, retsindig og velvillig person.
  35. Peter Vilhelm Lütken (1761–1844) blev i 1791 udnævnt til præst for Lumby sognekald i Lunde herred. Fra 1807 til 1836 var han amtsprovst. Ifølge beskrivelsen af ham havde han store fortjenester af amtets skole og fattigvæsen samt af industriens og husflidens op hjælpning og var endnu i sin høje alderdom kraftig og livlig, agtet fjern og nær.
  36. Peter Johann Gottfried Garlieb (Lübeck 1787–1870), studerede teknologi og statsøkonomi i Kiel, Göttingen og Berlin, embedsmand og geologisk forfatter, naturaliseret i Danmark 1813. J. B. Krarup tænker her muligvis på flg. værker af Garlieb: Schema til Districtsbeskrivelser, efter Landhusholdn. Selskabets Opfordring forfattet 1814. Landhusholdn. selskabets skrifter bd. IV, hefte 2, s. 229–317 (Særskilt aftrykt Kbh. 1817), og Vejledning til Kjøbstædsbeskrivelser, sammesteds bd. IV, hefte 3, s. 383–452.
  37. Johan Sigismund v. Møsting (1759–1843) gehejmestatsminister 1814–1842. Hovedansvarlig for den efter pengeombytningen 1813 førte deflationspolitik. Biografi i sidste udgave af Dansk biogr. Leksikon.
  38. Manuskriptet »levnet« findes i Collinske Samlinger. 25°. Privat og offentligt. Det kgl. Bibl.